

УДК 159.9.072.592 - 316.475

О. С. Кочарян, Є. В. Фролова, І. О. Бару

ХНУ ім. В.Н. Каразіна, м.Харків

Оцінка психодіагностичних можливостей методик діагностики міжособової залежності

У статті проведений аналіз методик психологічної діагностики порушень партнерської взаємодії: міжособистісна залежність, співзалежність, протизалежність, страх інтимності - з метою визначення їхніх психодіагностичних можливостей. Аналіз здійснений відповідно до наступних параметрів: об'єкт оцінювання, рівень оцінювання, механізм оцінювання, концепція, що лежить в основі методики. Показано, що розлади партнерської комунікації являють собою складні багаторівневі утвори, які є внутрішньо неоднорідними й такими, що включають різні компоненти.

Ключові слова: розлади партнерської комунікації, психологічна діагностика.

А. С. Кочарян, Е. В. Фролова, И. А. Бару

Оценка психодиагностических возможностей методик диагностики межличностной зависимости

В статье проведен анализ методик психологической диагностики нарушений партнерского взаимодействия: межличностная зависимость, созависимость, противозависимость, страх интимности - с целью определения их психодиагностических возможностей. Анализ осуществлен согласно следующим параметрам: объект оценивания, уровень оценивания, механизм оценивания, лежащая в основе методики концепция. Показано, что расстройства партнерской коммуникации представляют собой сложные многоуровневые образования, являющиеся внутренне неоднородными и включающими разные компоненты.

Ключевые слова: расстройства партнерской коммуникации, психологическая диагностика.

A. S. Kocharyan, E.V. Frolova, I. A. Baru

Evaluation of psychodiagnostic opportunities methods diagnostic of interpersonal dependence

In article the analysis of psychological diagnostic methods of partner interaction infringements is carried out: interpersonal dependence, codependence, contrdependence, fear of intimacy - with the purpose of definition their psychodiagnostic opportunities. The analysis is carried out according to the following parameters: evaluation object, evaluation level, evaluation mechanism, the diagnostic method basic concept. It is shown, that partner communications disturbances represent the complex multilevel formations being internally non-uniform and including different components.

Key words: frustration of the partner communications, psychological diagnostics.

Актуальність. У останні десятиліття вітчизняна культура зіткнулася з рядом нових феноменів, що репрезентують різні порушення партнерської взаємодії: міжособова залежність [1,2, 3], співзалежність [4], протизалежність

[5], страх інтимності [6], аддікція уникнення [7], синдром «емоційного холоду» в міжособових стосунках [8]. Вказані феномени досить «близькі» по семантичному значенню тих розладів, які ними описуються. В той же час, кожне має специфічну симптоматику, генезис і, відповідно, психодіагностичні методики, що дозволяють кількісно оцінити міру вираженості даного розладу. Еврістичним напрямом представляється побудова топографічної моделі простору партнерської комунікації в нормі і при різних порушеннях, що може бути, на наш погляд, почато з аналізу мішеней методик психодіагностики вказаних розладів.

Аналіз проблеми. У сучасній літературі представлені психодіагностичні методики, що дозволяють кількісно оцінити міру вираженості розладів міжособових стосунків. Нижче ми розглянемо характеристику даних порушень і проведемо аналіз методик, специфічних кожному з розглянутих порушень, з метою визначення їх психодіагностичних можливостей. Такий аналіз, на наш погляд, може бути здійснений згідно з параметрами, які пропонує О. С. Кочарян [9]:

- 1) *об'єкт оцінювання* – психологічне утворення, яке є мішенню психодіагностичної методики;
- 2) *рівень оцінювання* – структурні і рівневі характеристики конструкта, які полягають в основі психодіагностичної методики;
- 3) *механізм оцінювання* – спосіб оцінювання, на якому базується тестування випробовуваного;
- 4) *концепція, що лежить в основі методики* – теоретичне обґрунтування конструкта психодіагностичної методики.

У роботах американських психологів Беррі Уайнхолда і Джерей Уайнхолд [4, 5] представлені психодіагностичні методики, направлені на виявлення двох форм міжособової залежності: співзалежності і протизалежності.

Опитувальник співзалежності Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд [4] (до української вибірки адаптований О. С. Кочаряном і Е. В. Фроловою) [10]

складається з 20 тверджень (всі затвердження опитувальника є прямими), з якими досліджуваний виражає міру своєї згоди/незгоди від 1 до 4 балів.

Сумарний показник методики оцінює, за словами авторів, міру вираженості співзалежних моделей в поведінці індивіда. Таким чином, об'єктом оцінювання даної методики є поведінкові патерни, що відображають прояви созалежності на рівні поведінки.

Якщо звернутися до вмісту тверджень, то можна зустріти такі, які дійсно орієнтовані на поведінкові прояви. Наприклад: *«Я склонен (склонна) брать на себя ответственность за чувства и/или поведение других людей»*, *«Мне трудно устанавливать или поддерживать тесные взаимоотношения»*, *«Я слишком лоялен (лояльна) к другим, даже в том случае, когда эта лояльность не оправдывается»*. В той же час, в опитувальнику присутні твердження, що оцінюють, більшою мірою, емоційні порушення, супроводжуючі созалежність. Це такі твердження як: *«Мне тяжело выражать свои чувства»*, *«Я боюсь быть отвергнутым (отвергнутой)»*, *«Я затрудняюсь идентифицировать свои чувства, такие как счастье, злость, смущение, уныние или возбуждение»*. Крім того, в тексті тверджень можна виявити і затвердження когнітивного характеру, такі як: *«Мое ощущение собственного достоинства идет извне, в зависимости от мнения или действий других людей, которые, как мне кажется, больше в этом разбираются»* або ж мотиваційного – *«Я стараюсь искать взаимоотношения там, где чувствую себя «нужным» (нужной), и пытаюсь затем сохранить их»*. Таким чином, дана методика не є однорідною по рівню оцінювання.

Опитувальник протизалежності Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд [5] побудований аналогічним чином – складається з 30 тверджень (всі затвердження опитувальника є прямими), з якими досліджуваний виражає міру своєї згоди/незгоди від 1 до 4 балів. **Об'єктом оцінювання**, який вказується авторами, також є поведінка індивіда, а саме: міра вираженості протизалежних моделей в поведінці.

Аналіз рівня оцінювання вказує на подібних опитувальникові співзалежності особливості: присутні твердження, оцінюючі поведінкові («Я подолгу работаю и, несмотря на это, у меня всегда остается много работы», «Я предпочитаю работать один (одна), не в коллективе», «Лучше всего я ощущаю себя в прогнозируемых ситуациях, где я обладаю контролем над событиями»), емоційні («Я боюсь, что слишком близкие взаимоотношения с супругом или другом будут для меня удушающими», «У меня есть сложности с определением собственных чувств», «Я боюсь быть поглощенным нуждами других людей»), когнітивні («Я чувствую себя важным, когда кто-либо интересуется моим мнением», «Я отрицаю наличие у себя проблем или же преуменьшаю их значимость», «Я сравниваю себя с остальными, чувствуя себя при этом выше или ниже других») і мотиваційні («Я ищу общества других людей, употребляю различные вещества или занимаюсь различными видами деятельности для того, чтобы чувствовать себя хорошо», «Я боюсь, что люди узнают, что на самом деле я не такой (такая), как они думают») прояви протизалежності.

У основі цих методик лежить концепція про наявність двох протилежних форм порушення міжособових стосунків: співзалежності і протизалежності. **Співзалежність**, на думку Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд [4] як основна характеристика має межі інфантильності в різних сферах життя. Подібно до дитяти співзалежна людина не відчуває власної автономності і сфокусован на іншому значимому об'єкті, з яким встановлюються залежні стосунки. Характеристиками співзалежності є наступні прояви: потреба в близьості і схильність до злиття з іншими; фіксованість на значимому іншому і готовність «служити»; відчуття власної слабкості; уразливість і ранимість; конформність; низьке відчуття самоповаги; схильність до сумнівів і невпевненості; відчуття провини, спрямоване на себе; пасивність; роль «жертви».

Протизалежність (контрзалежність) відображає протилежний полюс порушення міжособової взаємодії [5]. Зовні даний розлад супроводиться

проявами сили і упевненості в собі у поєднанні з внутрішньою слабкістю, страхом і потребою в підтримці. Характеристиками протизалежності є наступні прояви: лістанцированість в стосунках, автономність, самотійність; уникнення близьості; контроль потреб і поведінки інших; прагнення до звинувачення інших; прагнення робити жертвами інших людей; відрізаність від своїх відчуттів; спрямованість на себе; перфекціонізм; відчуття «грандіозності Я»; залежність від якої-небудь активності або речовин.

Аналізуючи концепцію Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд слід зазначити, що пропонувані характеристики спів- і контрзалежності більшою мірою носять описовий характер (представлені набором якостей) і укладаються в монопараметричну модель приведених розладів. Кожен з цих параметрів, згідно з опитувальником, має рівневі характеристики (високий, середній, низький), а нормативні показники, що характеризують міру вираженості вказаних розладів, не розрізняються для чоловічої і жіночої субпопуляцій. В той же час, в роботах О. С. Кочаряна і Е. В. Фролової [10] в результаті психометричної оцінки опитувальника созалежності Б. Уайнхолда були встановлені диференціально-діагностичні показники рівня созалежності окремо для чоловічої і жіночої української вибірки, що дозволило виявити гендерні особливості даного розладу стосунків.

Крім того, з концепції Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд залишається незрозумілим характер взаємодії спів- і контрзалежності один з одним: чи є вони взаємовиключними, взаємодоповнюючими або ж незалежними характеристиками в структурі особи і поведінки.

У літературі як провідні прояви протизалежності вказуються страх психологічної інтимності, уникнення близькості в міжособових стосунків, що відображають емоційні аспекти даної проблеми. В назві своєї роботи Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд [5] вказують альтернативне позначення даної проблеми: «протизалежність» або «втеча від близьості». В той же час, ряд

авторів (R. W. Firestone і J. Catlett [6]) видділяють даний феномен як самостійну форму порушення міжособових стосунків.

Страх психологічної інтимності є порушення міжособової комунікації, при якому спостерігається нездатність людини встановлювати довірчі, стабільні стосунки і випробовувати задоволення і радість від них. Протилежним полюсом є емоційна близькість в міжособових стосунках.

Дана концепція лежить в основі психодіагностичної методики **«шкала страху інтимності»** С. J. Descutner, M. Thelen [11]. Шкала побудована у формі опитувальника з 35 тверджень (твердження мають як прямий, так і зворотний код при обробці результатів), міру відповідності яких досліджуваний оцінює по 5-тибальній шкалі. Шкала дозволяє оцінити близькі партнерські стосунки, проте, не реальні (коли партнери вже полягають в браку), а передбачувані, а також минулі стосунки. Таким чином, **об'єктом оцінювання** методики є партнерські стосунки.

Основними ознаками вираженого страху інтимності, згідно R. W. Firestone і J. Catlett [6] є наступні: тенденція до ізоляції; самозаперечення і пошук задоволення у фантазіях, гіперкритичне відношення до себе і іншим; пасивність, роль жертви; субстантна або поведінкова залежність; використання патернів утримання партнера, «чіпляння»; безособовість, непричетність і тому подібне. Багато в чому приведені характеристики повторюють патерни протівозависимості і навіть всупереч назві даного феномену серед його основних ознак фактично немає власне емоційних проявів (страх, відсутність радості і тому подібне), скоріш це поведінкові моделі, що описують певний стиль міжособової взаємодії. На даний момент відсутні емпіричні дані відносно взаємозв'язку протизалежності і страху психологічної інтимності. У роботі Т. С. Асланян [12] показана відсутність значимого кореляційного зв'язку (коефіцієнт кореляції Кендалла) між рівнем страху інтимності (за шкалою страху інтимності) і рівнем міжособової залежності (по опитувальникові созалежності Б. Уайнхолда), що свідчить про ортогональні стосунки вказаних параметрів.

У останнє десятиліття в російській літературі з'явилися ще дві методики, що дозволяють діагностувати міжособову залежність.

Опитувальник міжособової залежності Р. Гиршфільда (адаптований О.П. Макушиной до російської вибірки [13]). Опитувальник складається з 48 тверджень, які розподіляються по 3 шкалам: емоційна опора на інших, невпевненість в собі, прагнення до автономії. Досліджуваний оцінює міру відповідності кожного твердження характеристикам своєї особи від 1 до 4 балів.

У основі методики лежить концепція, що розглядає міжособову залежність як кумулятивний результат взаємодії деяких особових характеристик. Р. Гиршфільд спільно з колегами в 1977 р. [цит. по 13] запропонував модель міжособової залежності, яка включає три ознаки: 1) емоційна опора на інших (ЕО); 2) невпевненість в собі (Н); 3) прагнення до автономії (А). Міжособова залежність (МЗ) визначається як сума перших двох параметрів (емоційна опора на інших і невпевненість в собі) мінус третя характеристика (прагнення до автономії). У вигляді формули це може бути представлено таким чином:

$$МЗ = ЕО + Н - А.$$

Таким чином, **об'єктом оцінювання** методики є особистісні межі.

Слід зазначити, що дана методика володіє тестовими нормами для чоловіків і жінок, що дає можливість враховувати гендерні особливості в мірі вираженості міжособової залежності і тих меж, які визначають її рівень.

Тест профілю стосунків був створений Р. Борнштейном і його колегами в США і адаптований О.П. Макушиной до російської вибірки [13]. Опитувальник складається з 30 тверджень, які розподіляються по 3 шкалам: 1) деструктивна надзалежність, 2) дисфункціональне відділення, 3) здорова залежність. Всі затвердження опитувальника є прямими. Досліджуваний оцінює міру відповідності кожного твердження характеристикам своїх міжособових стосунків від 1 до 5 балів.

Об'єктом оцінювання методики виступають міжособистісні стосунки. Методика направлена на діагностику таких міжособових феноменів, як надмірна міжособова залежність, нормативна (здорова) залежність і деструктивне відділення.

В основу методики покладена концепція міжособистісної залежності Р. Борнштейна і його колег [цит. по 13], в рамках якої остання розглядається як поліпараметричне порушення, в зв'язку з чим виділяють залежність як нормативне явище, надмірну залежність і деструктивне відділення, що викликають особові порушення.

Надмірна залежність – порушення міжособистісної взаємодії, в основі якого полягає сильна потреба в емоційній близьості, любові і прийнятті з боку значимих інших, ригідне прагнення до здобуття допомоги і підтримки на тлі постійного відчуття себе як безпорадного і слабого незалежно від конкретної ситуації. Основними межами залежної особи виступають невпевненість в собі, несамодостатність, відчуття безпорадності, тривога з приводу можливого відкидання і самоти і тому подібне.

Нормативна залежність відображає гнучкість поведінки і сфери спілкування, здатність звертатися за допомогою по мірі виникнення об'єктивної необхідності, уміння встановлювати довготривалі емоційні стосунки. Здорова залежність пов'язана з широким спектром поведінкових реакцій, відрізняється адаптивністю і варіативністю поведінки і міжособистісних стосунків. У основі здорової залежності лежать такі особисті характеристики як відчуття упевненості, безпеки, а також переконання в тому, що потреба в підтримці і допомозі не обов'язково є ознакою слабкості або неуспішності. Уявлення про наявність нормативної (здоровою) залежності кореспондує з даними, які були отримані в дисертаційній роботі Е. В. Фролової [3], де автором виділений чинник «здорової залежності» у факторній структурі емоцій жінок з низьким рівнем міжособової залежності (незалежних).

Деструктивне відділення – порушення міжособистісної взаємодії, що характеризується нездатністю людини розвивати соціальні зв'язки, встановлювати близькі взаємини. У основі даного феномену виявляється виражений страх перед стосунками психологічної інтимності, які асоціюються з поглинанням, втратою себе, розчиненням в іншій людині, а переконання в перевазі незалежності і самодостатності в порівнянні з близькістю і прихильністю.

Нормативні показники розрізняються для чоловіків і для жінок лише за шкалою деструктивної надзалежності (для жінок вони зрушені у бік вищих значень), а по шкалах дисфункціонального відділення і здорової залежності норми єдині. Мабуть це відображає уявлення авторів про те, що надзалежність властивіша жіночому гендеру.

Всі проаналізовані методики, що побудовані за типом опитувальників і по **механізму оцінювання**, одноманітні – побудовані на механізмі прямого самооценіванні випробовуванням вираженості у себе особистісних меж або особливостей поведінки.

В той же час, залишається неясним, який рівень оцінювання кожній із приведених методик, тобто, до якого з компонентів міжособистісних стосунків або особи (емоційному, когнітивному, поведінковому або мотиваційному) [14] чутливі методики, і які симптоми є такими, що ведуть у формуванні того або іншого розладу.

З цією **метою** нами була здійснена **експертна оцінка** вказаних психодіагностичних методик. Експертами виступили п'ять викладачів факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, що мають науковою досвід роботи в області психології залежної особи і залежних міжособових стосунків.

У основу завдання для експертної оцінки належало уявлення вітчизняних психологів [14] про компонентну структуру міжособистісних стосунків. Відповідно, зазнавати порушень можуть як кожен компонент окремо (когнітивний, емоційний, поведінковий), так і вся структура стосунків.

Порушення когнітивного компонента міжособистісних стосунків відбиваються в спотворенні Я-концепції і образі партнера (уявлення про себе як про слабку, безсилу особу; гіпертрофоване відчуття власної значущості і тому подібне).

Порушення емоційного компонента стосунків може бути пов'язано з домінуванням в переживаннях тих або інших емоцій: тривоги і страху, радості (аж до ейфорії); гніву, відчуття провини і тому подібне. Найчастіше такі емоції стають регулювальниками міжособистісних стосунків.

Поведінковий компонент міжособистісних стосунків виявляється в переважаючих способах і засобах партнерської комунікації. Відповідно, його порушення можуть представляти такі порушення як: редукція вербальних або невербальних засобів спілкування, «подвійні» послання, прагнення поступатися своїми інтересами в процесі міжособової взаємодії і тому подібне.

У ряді випадків виділяється також порушення мотиваційного компонента, яке знаходить віддзеркалення в переважаючій потребі в стосунках (потреба в підтримці і керівництві з боку значимих осіб; потреба в злитті; у уникненні близькості; потреба в сепарації).

Експертами було проведено оцінювання затверджень методик з вказівкою компонента (емоційного, когнітивного, поведінкового або мотиваційного), до якого дане твердження найчутливіше. Для математичної обробки був використаний аналіз узгодженості експертних оцінок по методу альфа Кронбаха.

Результати дослідження. Нами було визначено значення альфа Кронбаха для кожного опитувальника окремо, результати представлені в таблиці 1.

Як видно з приведених даних, всі методики мають високе значення α (високим прийнято вважати $\alpha > 0,7$), що означає узгодженість думок експертів відносно рівня оцінювання методик діагностики розладів партнерської комунікації. У семантичному відношенні даний результат свідчить також про єдність, «внутрішню спорідненість» тих психологічних утворень, які

виявляються даними методами, тобто вони можуть бути представлені у вигляді деякого єдиного простору особи.

Таблиця 1.

Значення альфа Кронбаха методик діагностики розладів партнерської комунікації

Психодіагностична методика	альфа Кронбаха
Опитувальник співзалежності Б. Уайнхолд и Дж. Уайнхольд	0,947
Опитувальник протизалежності Б. Уайнхолд и Дж. Уайнхольд	0,809
Шкала страху інтимності С. J. Descutner, M. Thelen	0,795
Опитувальник міжособистісної залежності Р. Гіршфільда	0,769
Тест профіля відносин Р. Борнштейна	0,768

Для змістовного аналізу рівня оцінювання було підраховано процентну кількість оцінок експертів (від загальної кількості експертних оцінок), що належать до кожного з компонентів міжособистісних стосунків. Отримані результати представлені в таблиці 2

Таблиця 2.

Рівень оцінювання методик діагностики розладів партнерської комунікації

Психодіагностична методика	Компоненти міжособистісних відношень, (% експертних оцінок)			
	Емоцій- ний	Когнітив- ний	Поведінко- вий	Мотива- ційний
Опитувальник співзалежності Б. Уайнхолд и Дж. Уайнхолд	25	29	21	25
Опитувальник протизалежності Б. Уайнхолд и Дж. Уайнхолд	27	27	27	19
Шкала страху інтимності С. J. Descutner, M. Thelen	74	8,5%	15,0%	1,5%
Опитувальник міжособистісної залежності Р. Гіршфільда	22	27	18	33
Тест профіля відносин Р. Борнштейна	26	22	21	31

Як впливає з приведених даних по рівню оцінювання практично всі методики «розпадаються», монорівневою є лише шкала страху інтимності С.І. Descutner, М. Thelen. Виявлена особливість може бути проінтерпретована як внутрішня неоднорідність і гетерогенність простору міжособових стосунків, наявність різних елементів в його структурі. Таким чином, воно може бути представлене як типологічний багатовекторний простір і, таким чином, міжособистісні стосунки і їх порушення репрезентується не як площинне, а як об'ємне психічне утворення.

Висновки.

1. Розлади партнерської комунікації характеризуються єдністю семантичного вмісту, що дозволяє конструювати топографію даного простору.

2. Розладами партнерської комунікації є складні багаторівневі утворення, що є внутрішньо неоднорідними і такими, що включають різні компоненти. Перспективним напрямом психодіагностики подібних психологічних утворень є перетворення плоскості дискретних значень ознаки в континуальний, типологічний багатовекторний простір.

Список літератури

1. Макушина О. П. Психология зависимости: Учебное пособие для вузов / О.П. Макушина. – Воронеж, Воронежский гос. ун-т. – 2007. – 79 с.
2. Кочарян А. С. Синдромы невротической любви / А.С. Кочарян, А.В. Коцарь // Вісник Харківського національного університету. Серія психологія. – 2000. – № 498. – С. 68-72.
3. Фролова Є.В. Психологічні чинники і динаміка формування стосунків міжособистісної залежності у жінок – Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01/ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2008 – 19 с.

4. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд / Перевод с англ. А. Г. Чеславской. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2001. – 224 с.
5. Уайнхолд Б. Противозависимость: бегство от близости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд / пер. с англ. Е. Бабенко, Г. Смолин. – Каменец-Подольский: Аксиома, 2009. – 328 с.
6. Firestone R. W. Fear of Intimacy / Firestone R. W., Catlett J. – Washington, DC: American Psychological Association. – 2006. – 358 p.
7. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Социодинамическая психиатрия. Практическое руководство. Серия: "Библиотека психологии, психоанализа, психотерапии" – М. Академический Проект, 2000. – 460 с.
8. Кочарян А. С. Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддиктивный контекст / А. С. Кочарян, Н. Н. Терещенко, Т. С. Асланян, И. В. Гуртовая // Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія. – 2007. – № 771. – С. 115-119.
9. Кочарян А. С. Эффективность методик психодиагностики сложных многоуровневых психологических образований (на примере симптомокомплекса маскулинности/фемининности) / А. С. Кочарян // Журнал практикующего психолога, – 2010. – № 17. – С. 163-174.
10. Психологія адиктивної поведінки: Навчально-методичний комплекс для студентів зі спеціальності «Психологія» / Укладачі: Кочарян О. С., Фролова Є. В. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 24 с.
11. Sherman M. D. Fear of Intimacy Scale: Validation and Extension with Adolescents / Sherman M. D., Thelen M. H. // Journal of Social and Personal Relationships, Vol. 13, No. 4, 507-521 (1996) DOI: 10.1177/0265 40756134002
12. Асланян Т. С. Структурні та функціональні характеристики симптомокомплексу «емоційного холоду» у жінок / Т. С. Асланян – Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2010 – 19 с.

13. Макушина О.П. Методы психологического изучения девиантного поведения: Учебное пособие по специальности 020400 (030301) Психология / О.П. Макушина. – Воронеж, 2006. – 80 с.
14. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – Киев: Наука, 2006. – 191 с.